

MOZGALMAK ÉS VEZETŐK

Metz Rudolf

A vezérek „rég-új” eszköze.

A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában

A VEZÉREK „RÉGI-ÚJ” ESZKÖZE*

A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában

Metz Rudolf Tamás

(PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet,
tudományos segédmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikai vagy társadalmi mozgalmak a politika meghaladásának megtestesítőjeként óriási elvárásokkal születnek, és hatalmas csalódásokat hagynak maguk után, mikor feladatukat bevégezetlenül kimúlnak. A szociológiai mozgalmakutatást ez a normatív teher, depolitizáló percepció tartja fogságban, amely meggátolja a reális kép megalkotását. Ezért munkámban a politikaelmélet eszköztárát felhasználva arra teszek kísérletet, hogy a mozgalmak szerepét és funkcióit értelmezsem a politikai folyamatok és a demokrácia keretei között. Előfeltevésem szerint a három nagy demokráciaelmélet – a deliberatív-részvételi, a neoklasszikus és a vezérdemokrácia (Pakulski–Körösesnyei, 2012.) – összekapcsolható a direkt demokrácia különböző formáival, mint a klasszikus közvetlen, a referendum és az úgynevezett tüntető demokráciával (Sartori, 1999.). Ennek alapján három különböző mozgalmak-konceptió állítható fel és hasonlítható össze, amely világossá teszi a deliberatív és a neoklasszikus megközelítés korlátait, illetve tarthatatlanságát, és a mozgalmak valódi természetét, amely túlmutatva a demokrácia formális keretein, eredendően politikai. A jelenséget – korlátai ellenére – a vezérdemokrácia képes legteljesebben megfogni, amelynek értelmében az írás kiinduló hipotézise az, hogy a természetes módon horizontálisnak és bottom-up jellegűnek tekintett mozgalmak a gyakorlatban vertikális és top-down jellegűek, és jellegzetesen a politikai vezetők eszköztárát gazdagítják.

Kulcsszavak: demokráciaelméletek ■ mozgalmakutatás ■ közvetlen demokrácia ■ politikai vezetés ■ politikai mozgalmak

„Tévednek azonban, akik úgy gondolják, hogy a tömegek mindenhatóak, vagy legalábbis útban vannak a teljes diadal felé. Tény az [...], hogy az autonóm közösségek politikai életre gyakorolt befolyása csökkenőben van. Továbbá megmaradt befolyásuk is irányítás alatt áll; nem tekinthetők önállóan működő kö-

* A tanulmány mesterszakos diplomamunkám és helyi tudományos diákköri dolgozatom kivonata, továbbgondolása. Kutatásom nem jöhetett volna létre konzulensem, Balázs Zoltán, valamint opponensem, Körösesnyei András bátorítása és tanácsai nélkül, amelyért köszönettel tartozom. Továbbá ezúton köszönöm Mikecz Dánielnek, Szűcs Zoltán Gábornak és a három névtelen opponensnek, hogy kritikájukkal hozzájárultak a munkámhoz.

zösségeknak, hanem sokkal inkább olyan tömegnek, amely a kritikus pillanatokban tüntető csoportosulássá alakítható.” Mills (1972: 316.)

A mozgalmak állandó szereplői, szerves részei a politikának. Tüntetésekkel és felvonulásokkal alakítják és befolyásolják a napi politikát vagy éppen forradalmakkal kísérik a politikai közösséget diktatúrákból demokráciákba és fordítva. Az aktív politikai jelenlétük miatt felmerül tehát a kérdés, milyen funkciót látnak el a politikai folyamatokban, kiváltképp a demokráciában?

Erre a kérdésre a szociológiai mozgalmakutatás nem képes maradéktalanul választ adni, ugyanis depolitizálta kutatásának tárgyát. A „*társadalmi mozgalom*” elnevezés önmagában normatív igazolást rejt magában, hiszen a politikai térből, a politikai szereplők közül kiemeli a mozgalmakat, amellyel a velük szemben támasztott normatív elvárás – a civil politikaföllettséget és a pártsemlegességet – ülteti elemzési keretbe (aktivista mozgalmakutatás – Barker et al 2001: 1–2.; Krasztev, 2013: 166–167.). Ennek értelmében a mozgalmakról, mint a képviselői intézmények riválisairól (Jenkins–Klandermans, 1995: 5.), megújítóiról (Dalton–Kuechler, 1990.; Flacks 1994; Offe, 1985), valamint a „hanyagolt” liberális demokrácia megmentőiről (Castells, 2006; della Porta, 2013) beszélhetünk. Sőt az „*új társadalmi mozgalom*” fogalmának bevezetésével a vizsgálati keret is leszűkül olyan, túlnyomóan baloldali – előszeretettel „demokratikusként” bélyegzett, kitüntetett – mozgalmakra, mint például a globalizációkritikus, az emberjogi, az alternatív, és a zöld mozgalmak, amellyel feladja az általános és átfogó elmélet megalkotásának lehetőségét (Pichardo, 1997: 412–413., 1. láb.). Mindebből fakadóan a szakirodalom a mozgalmakat a deliberatív-részvételi demokráciával rokonítja (della Porta, 2005; 2009; 2013; della Porta–Diani, 2006: 239–245; della Porta–Rucht, 2013). A mozgalom fogalma tehát telítődött a közvetlen politikai részvétel és az antipolitikai önkormányzás normatív ideájával, amely meggátolja a jelenség megértését.

Céлом az alábbi írásban a mozgalmak demokráciában betöltött szerepét és funkcióját a politikaelmélet és a mozgalmakutatás ún. politikai folyamatelméletének eszköztárával (újra)értelmezni. Az előbbiekből kiindulva a mozgalom alatt olyan átfogó jelenséget, kollektív cselekvést értek, amelynek törekvései elsősorban politikai természetűek, s így egyszerre lesz versenytársa, alternatívája, s egyfajta kiegészítője a pártoknak és a bevett politikai szereplőknek. A cselekvés nem egyszerűen rámutat egy-egy társadalmi problémára, krízis helyzetre, válságra, hanem új narratívát is bevezet és egyúttal megoldást is kínál. Ennek fényében kívánja tehát befolyásolni a preferenciális környezetet, a napirendet és a döntéshozatalt, valamint kialakítani az aktivisták és a támogatók identitását és a célracionálitást túl nem lépő szervezeti kereteket.

Elemzésemet arra az előfeltevésre építem, miszerint a közvetlen, illetve a képviselői demokrácia közötti klasszikus elméleti vita túlhaladottá és felold-

hatóvá vált (Körösényi 2009c: 23–26.). Így Giovanni Sartori (1999: 66–70.) implicit megkülönböztetése alapján a különböző direkt demokratikus formák, intézmények és gyakorlatok – fogalmilag tágan véve¹ – összekapcsolhatók más nagyobb rendszereket megfogni kívánó demokráciaelméletekkel (Pakulski–Körösényi, 2012.). Ennek keretében három eltérő mozgalom-koncepciót állíthatunk fel és hasonlíthatunk össze:

- A deliberatív-részvételi elmélet keretébe a *klasszikus közvetlen demokráciát* illeszttem, amely valódi és aktív részvételen, deliberatív interakciókon alapuló önkormányzást testesít meg. Itt a mozgalmak a tanácskozásnak egyszerre résztvevői és sajátos fórumai is egyben.
- A neoklasszikus elmülethez a *referendumdemokrácia* intézményét kapcsolom, amely az egyes ügyekben történő közvetlen döntésen (szavazáson) keresztül megvalósuló önkormányzást teszi lehetővé. A mozgalmak a független érdekérvényesítés és a kormányzati szereplők informálásának feladatát látják el.
- A vezérdemokráciát az ún. *tüntető demokráciával* állítom párba, amely középpontjában a vezetők által kezdeményezett közvetlen, aktivista részvételen alapuló kollektív cselekvés áll, ahol a mozgalmak elsősorban a top-down politikai folyamatnak rendelődnek alá és könnyen egyéni politikai ambíciók eszközévé válnak.

A későbbiekben részletesebben kifejtendő direkt demokratikus formák és a mozgalom-koncepciók logikailag beleilleszkednek „környezetükbe”, sőt az elméletek előfeltevéseiknek megfelelően változó teret engednek a közvetlen politikai cselekvésnek, amelynek okán a cselekvés hangsúlya is máshová esik.

Fő tézisem szerint a *mozgalmak* a gyakorlatban vertikális és top-down jellegűek és jellegzetesen a politikai vezetők eszköztárát gazdagítják. A viszonyt kölcsönös függés jellemzi. Egyfelől a mozgalmak determinált cselekvésként, reaktív szereplőként kapcsolódnak a politikai folyamatokhoz: beleilleszkednek a politikát meghatározó versenybe, ahol vagy alárendelődnek a domináns szereplőknek – pártoknak és vezetőknek – vagy éppen egyfajta „asszimilációra”, transzformációra kényszerülnek, azaz párttá alakulnak és szükségszerűen ki-termelik, kiemelik a vezetőket és a mozgalmi elitet, amely politikai sikerük és fennmaradásuk egyik kulcsa. Másfelől viszont a nagy vezetők, mint Mahatma Gandhi, Martin Luther King és Nelson Mandela törekvései kivételes képességeiktől függetlenül kudarcba fulladtak volna, ha nem állnak „mögöttük” mozgalmuk. Erre a kölcsönös függésre, a nem konvencionális politikai szereplők aktivitásának jelentőségére, illetve a vezetők kulcsfontosságú szerepére hívják fel a figyelmet a tömegtársadalom-elméletek teoretikusai – Hannah Arendt (1992), William Kornhauser (1959), Gustave Le Bon (1913), Robert Michels

(1959) és Charles Wright Mills (1972) –, valamint partizán elméletével Carl Schmitt (2002: 103–173.) is.

Munkám három nagyobb részre bomlik. Az első részben bemutatom a rivális – a deliberatív és a neoklasszikus – mozgalom-koncepciókat és azok korlátait. A második részben felállítom a vezérdemokrácia mozgalom-koncepcióját, mely során külön kitérek a vezetés szükségyszerűségét alátámasztó érvekre és az értelmezés korlátaira. Végezetül, a harmadik részben az eredményeket összehajtom.

A RIVÁLIS MOZGALOM-KONCEPCIÓK

A deliberatív mozgalom-koncepció és korlátai

A deliberatív és részvételi demokrácia elmélete sokat merít Jürgen Habermas ideális beszédssituáció téziséből, diskurzus etikájából és John Rawls igazságosság teóriájából. Az elmélet két fő követelményt fogalmaz meg a demokráciával szemben. Az első szerint elengedhetetlen az egyenlő hozzáférésen és korlátozott önérdeken alapuló, kényszermentes részvétel, amely a milli érvelés alapján javítja az állampolgárok kompetenciáit és növeli az informáltság szintjét. A második kívánalom a döntéshozatal felé irányul. Minden esetben a nyílt és racionális vita – közjót megtestesítő – konszenzust eredményez. Ekképpen a politikát az állampolgárok ex-post preferenciáinak összehangolásával, harmonizálásával azonosíthatjuk (Elster, 1997; 1998; Pakulski–Körösényi, 2012).

E keretek között valósulhat meg a legteljesebben, legszélesebben a *klasszikus közvetlen demokrácia*, hiszen ebben az esetben a demokrácia alatt az egyének valódi és (pro)aktív részvételén és deliberatív interakcióján alapuló (ön) kormányzását értjük (della Porta, 2013.). A formális és informális deliberáció minden kérdést érinthet, valamint lehetőség van az ügyek teljes körű, átfogó megtárgyalására, amely végeredményének – a konszenzusnak – minden esetben döntő ereje van. Ez – a konszenzus abszolutizálása – viszont kitereli a politikum kereti közül a cselekvést, amely így csak a tartalmi politikai, technikai kérdések (policy) eldöntésére szorítkozik. Az elmélet teoretikusai a mozgalmakra, mint az amerikai polgárjogi mozgalmak, a deliberáció gyakorlati megvalósítójaiként tekintenek (Gutmann–Thompson, 1996: 133.; Rawls, 1993: 247–254. és 1999: 131–180.). Itt a kollektív tevékenység egyfelől a deliberáció terméke, ami sajátos fórumként alakítja, formálja önmagát. Másfelől a mozgalom a deliberatív diskurzus egyik alanya is, aki új premisszák és érvek propagálásával segít a konszenzus kialakításában. A folyamat hálózatszerűen horizontális és bottom-up jellegű, amelyben így a mozgalmak egyenlő, rivális vitapartnerek lehetnek a bevett politikai szereplőkkel, azaz a viszonyrendszert szimmetria jellemzi.

Látnunk kell viszont, hogy az elképzelés ingoványos talajra visz minket. *Először* is számot kell vetni a mozgalmak akcióiban rejlő kényszerrel és érzel-

mi túlfűtöttséggel. Érdeemes ezen a ponton előhívni Carl Schmidt partizán analógiáját. A „belső” ellenségként értelmezett partizánt egyszerre jellemzi az *irregularitás*, a *fokozott mobilitás*, az *intenzív politikai elkötelezettség* és a *tellurikus* karakter (Schmitt, 2002: 103–173.). Az első két jellemző könnyen belátható, azonban az utóbbi két sajátosság kritikusan mutatkozik. A kollektív cselekvés szerves részét képezi a „terület megszállása” és a politikai játéktér kitérítése. Ilyenkor az intézményesült politikai szereplők *kényszerűségből* új területen veszik fel a harcot. Természetesen gondolhatnánk joggal, hogy a mozgalmak felhagynak stratégiájukkal, amennyiben az intézményes politika befogadja őket. Azonban ez a kollektív cselekvés megszűnésével járhat. Így akcióikkal – például az ülésterem blokádjával vagy házfoglalással – ellehetetlenítik az érdekelték közötti méltányos tárgyalás lehetőségét, hiszen az erőszak a zsarolás és kényszer képében ölt testet, amely végig ott lebeg a vitapartner felett (Young, 2001; Medearis, 2005). Az intenzív politikai elkötelezettség, érzelmi túlfűtöttség implikálják a részvételt és annak minőségét (Berelson, 1952: 317; Sartori, 1999: 68.). Ez részben összefügg az előbb tárgyaltakkal, de rávilágít arra, hogy az érzelmekre való apellálás fontosabb, mint bármely érv. Egyszóval a mozgalmak túllépnek a józan észre és az erő politikáját alkalmazzák, ahol a cél szentesíti az eszközt és nem az eszköz a célt.²

Másodszor a kollektív cselekvés esetében számos empirikusan tapasztalható csoportpszichológiai gát is felmerül. A csoport erős kohéziója, elszigetelődése elkerülhetetlenül erősíti a konformitást, azaz a valós alternatívák beszűkülését. A csoportdeficit jelensége arra utal, hogy a csoportok ritkán tudják a forrásokat teljes mértékben felhasználni. Ilyen gát a nem kielégítő koordináció, az érvek súlyának egyenlőtlensége – gondoljunk csak a szónok vagy előadó és az egyszerű kérdező, reflektáló klubtag közötti különbségre – vagy a motiváció és koncentráció csökkenésére. Emellett a csoportgondolkodás is egy igen veszélyes csapda, amely több tünetben is megmutatkozik. A sebezhetetlenség illúziója túlzott optimizmusra és irracionális cselekvésre bátorít, a csoport belső értékeinek túlzott felmagasztalása és megkérdőjelezésének elmaradása, a csoporton kívüliek sztereotipizálása és démonizálása, közvetlen nyomás az eltérő véleményen lévőkre, az egyhangú döntés illúziója és az ehhez kapcsolódó öncenzúra, önjelölt véleményvezérek, akik elzárják a csoportot a külső-belső ellentétes információktól és véleményektől (Femia, 2009; Rochira–Mannarini 2011.).

Harmadszor a mozgalom szervezeti kiterjedésének klasszikus kérdésével is számolnunk kell (Sartori, 1999: 70.). A részvételnek, hozzáférésnek fizikai korlátai is léteznek. Donatella della Porta (et al., 2009) empirikus eredményei is kimutatják, hogy a különböző strukturális és kulturális faktorok között a „gyűlésnagyság” és az ebből következő személyes kapcsolat és interakció hiánya számít a legfontosabb akadálynak a deliberáció előtt. Ugyanakkor – ahogy

a szerző is kifejezi ilyen irányú várakozását (della Porta et al., 2009, 2013.) – komoly előretörést jelenthet az internetalapú kommunikáció, az e-demokrácia, amelynek eredményeképp mozgalmak (Occupy mozgalom, Milla) és forradalmak (arab tavasz) alakultak ki. Elismerhetjük, hogy a web 2.0 átalakította a mobilizáció mintázatát és csökkentette a felmerülő költségeket. Azonban a fórum meglétéből nem adódik törvényszerűen a deliberáció. Hiszen a mozgalmak nem a konszenzus elősegítésében vesznek részt, hanem a teret leszűkítve saját hálózatot, identitást építenek és egyoldalú információforrásként a követők preferenciáit erősítik, növelve ezzel a részvétel realizálásának az esélyét.³

A neoklasszikus mozgalom-koncepció és korlátai

A neoklasszikus demokrácielmélet (Pakulski–Körösenyi, 2012: 88–93.) gyűjtőfogalomként a Joseph Schumpeter által klasszikus demokrácia-elméletnek nevezett képviseleti megközelítésnek modern változatait tömöríti. Ilyen a Robert Dahl nevéhez köthető pluralista demokrácia-felfogás, amiben a politikai folyamatokat a társadalomban jelenlévő egymástól független, versengő érdekek indikálják és irányítják, gátat szabva a zsarnokságra törő többségi vagy kisebbségi csoportoknak (Dahl, 1956: 63–89.; 1996: 12–65.). Egy másik megközelítése a képviseleti demokráciának az Anthony Downs által életre hívott aggregatív demokrácielmélet és a mediánszavazó tézise. E szerint a politikai folyamatot az eleve adott (ex-ante) népakarat határozza meg, amelyet a hivatalorientált politikusok a preferenciák aggregálásával, közös nevezőre hozásával, kompromisszumának kialakításával, azaz a mediánszavazó „megtalálásával” érik el (Downs, 1957). Az elmülethez logikailag passzoló *referendum-demokrácia* olyan közvetlen politikai aktusok összességéeként írható le, amelyek a népszavazások és a választások köré sűrűsödnek. Itt az előző koncepcióval szemben nagyobb hangsúly helyeződik a szavazatok aggregálására, a szavazásra, a pártokra, de kisebb a részvételre. Így a részvétel minősége csökken, hiszen korlátozott a tárgyalható ügyek száma és tárgyalásának mélysége.

Ebben a folyamatban felértékelődnek a nem konvencionális politikai szereplők, úgymint a mozgalmak, különböző kampányokkal kísérik a közvetlen döntési helyzeteket. A dahl poliarchiában a különböző társadalmi érdekközpontok és szervezetek egyenlő hozzáférést kapnak a kormányzáshoz. Eszerint a független szervezetek szükségessége a plurális értékartikulációban és a kölcsönös ellenőrzésben áll. A downsi aggregatív demokráciában a gazdasági és társadalmi társulások lobbiszervezetekként a hiányos informáltság leküzdésére törekednek. Természetüknél fogva információ-többlettel rendelkeznek, hisz érzékenyebbek a preferenciális környezet változására, mint a pártok. Ennél fogva a folyamat iránya vertikális és bottom-up, a bevett politikai szereplőkkel kialakított kapcsolat rájuk nézve kedvezően aszimmetrikus, ugyanis a politikai szereplők ki vannak szolgáltatva az információforrásoknak,

akiknek így nem szükséges belépniük a politikum világába ahhoz, hogy befolyásolják a politikai döntéseket.

Azonban a neoklasszikus megközelítés ugyancsak jégre visz minket, hiszen két, jól elkülöníthető nehézségbe ütközhetünk. Az *első* a kapcsolat *bizonytalanságában* áll. A mozgalmak által közvetített érdekek, erős preferenciák hirtelen – szinte a semmiből – jelennek meg, és tűnhetnek el akár ugyanilyen váratlanul. Felmerül tehát a kérdés a hivatásos politikusok részéről, hogy mennyire ésszerű támogatni egy mozgalmat, ha az esetlegesen nem bizonyul tartós befektetésnek. Továbbá kérdéses még, hogy az aktivisták mennyiben képviselik a mediánszavazó véleményét, hiszen egy marginális csoport felkarolása óriási kockázatot rejt magában. A bizonytalanságot ugyancsak növeli, hogy a mozgalmak nem rendelkeznek tartós szervezettel, formális döntési mechanizmusokkal, amelyek ellehetlenítik a későbbi (kölcsonös) számonkérés lehetőségét. Egy ilyen kétes kimenetelű szituációban a politikai tét óriási. Ezért a politikus a bizonytalanság csökkentésére törekszik, amely tulajdonképpeni monitorozást vagy akár a mozgalom befolyásolását jelenti.

A *második* akadályt az aktivitással járó magas *költségek* jelentik. Albert O. Hirschman munkáiban (1970, 1985) mindkét fél költségeit számításba veszi. A hagyományos szereplők számára költséges a hűség fenntartása, amely a szereplőket kivonulás és dezertálás helyett a tiltakozás felé tereli, ahol üzeneteket fogalmaznak meg a preferenciák változásáról, hangsúlybeli eltolódásáról. A kivonulás ez esetben megmutatkozhat a valódi emigrációban, vagy új politikai erőhöz való csatlakozásban is (1970). Ezzel párhuzamosan az aktivisták költségei a csalódás leküzdésében jelennek meg. A politikától való elfordulás – amely alatt ugyancsak egyfajta kivonulást érthetünk – önmagunknak a képviseleti intézményekre való bízása és a részvétel, mint két politikai cselekvési forma, egyaránt a másiktól való kiábrándulásból merít. Ha a magánéletbeli csalódás nagysága, azaz a katalizáló konfliktus intenzitása meghaladja a cselekvés költségeit, akkor létrejöhet a kollektív cselekvés valamely formája (1985). Azonban összekapcsolva a két ciklust a kollektív cselekvés ellentmondásba fullad, hiszen a csalódásban benne rejlik a bizalom, a hűség megrendülése, tehát kérdésessé válhat, hogy az adott akcióban az aktivisták tiltakoznak, vagy éppen kivonulnak. A tiltakozás a szervezeti és intézményi kereteken belüli változás igényét fogalmazza meg. Így a hűség megmarad még a csalódás ellenére is. Itt a költségek nagyobb arányban nőnek az aktivisták számára, hiszen a csalódás nem kiemelkedő nagyságú, viszont a hűség költségei nem emelkednek drasztikusan. A csalódottsággal párhuzamos kivonulás viszont a költségek szempontjából kedvezőbb a mozgalmak számára, hiszen a kiábrándulás jóval nagyobb mértékű, amely végképp aláássa a hűséget. Ennél fogva a hűség fenntartásának költségei megugranak. Tehát a mozgalmak által közvetített információk mindkét oldal számára költségesek lehetnek, mind-

amellett, hogy számos egyéb költségkímélőbb, pontosabb és biztonságosabb információforrás is létezik (rendszeres közvélemény-kutatások). Sőt mindebből fakadóan a megközelítés kritikus eleme, a függetlenség is megkérdőjeleződik a hagyományos forrásokkal nem rendelkező mozgalmak tekintetében.⁴

Összegezve, mind a deliberatív részvételi-, mind a neoklasszikus mozgalom-konceptió ellentmondásokkal terheltek, ezért a kollektív cselekvés demokráciában betöltött funkcióját csak részben képesek magyarázni. Az elkövetkezőkben egy némileg realisabb, az eddigi megközelítések felől szemlélve peszszimistább konceptió megalkotására vállalkozok, amely segítségünkre lehet a mozgalmak politikai folyamatokban betöltött szerepének értelmezésében.

A VEZÉRDEMOKRÁCIA MOZGALOM-KONCEPCIÓJA

Az első két megközelítés az önkormányzás ideájára épül, ezen kíván túllépni a weberi és schumpeteri alapokon álló vezérdemokrácia teóriája, amely szerint a politikai folyamatot nem a választók preferenciái és a társadalmi csoportok érdekei tartják mozgásban, hanem sokkal inkább a politikai vezetők és tágabb értelemben véve a politikai elit törekvései és ambíciói. Ennél fogva ők a politika aktív szereplői, akiknek célja nem a konszenzus vagy a kompromisszum, hanem a politikai támogatás megszerzése és fenntartása. A választási versenyben nem ők igazodnak a változó preferenciális eloszláshoz, környezethez, hanem inkább ők alakítják, formálják, vagy akár manipulálják azt (Körösényi, 2009a és 2009b) hiszen a választók nem kompetensek és informáltak kellőképpen (Schumpeter, 1987). Ennél fogva az ex-post eredetű preferenciák a politikai folyamat termékei, és a politikai folyamat vertikális és top-down irányú. Az elmélet normatív alapját Adam Przeworski schumpeteri logikára épülő minimalista demokráciadefiníciója adja. E szerint elégséges elvárás demokráciával szemben, hogy a választások útján képesek az állampolgárok békésen, vérontás nélkül leváltani a rossz vezetőket (Körösényi, 2007 és 2008; Pakulski–Körösényi, 2012; Przeworski, 1999).

A logikailag az elmülethez kapcsolódó *tüntető demokrácia* alatt a politikai elit és vezérek által közvetlenül vagy közvetve gerjesztett, aktivista részvételen alapuló kollektív cselekvését érthetjük. A cselekvés hangsúlya a tüntetésekre, demonstrációra vagy egyéb nyilvános akcióformára helyeződik, amelyek a politikai akarat kifejeződésai és az „erő” demonstrációja. Ennél fogva a cselekvés tartalmi oldala az eddig bemutatott modellektől eltérően igen sekélyes és korlátozott. A konceptió szerint a vezető kritikus szerepet tölt be a kollektív cselekvésben, függetlenül attól, hogy belső vagy külső vezetésről beszélünk. A szakirodalom (Aminzade, 2001; Barker et al., 2001; Goldstone, 2001; Morris–

Staggenborg, 2004; Pappas, 2008; Rucht, 2012) egységesen kiemeli, hogy bizonyos funkciókat csak a vezetők képesek hatékonyan betölteni. Az egyszerű technikai és szervezői munkán túl a vezetés lát el bizonyos kozmológiai természetű feladatokat is. A vezetők tematizálják, keretezik a problémákat, új narratívákat vezetnek be, célokat tűznek ki, megindokolják őket és eszközöket rendelnek hozzájuk, eldöntik, hogy kik tartoznak szövetségeseik közé és kik számítanak az ellenfeleiknek. Sőt tevékenységükkel elindítják és mederben tartják a kollektív identitás konstruálását.

A modell tehát kisebb teret enged a mozgalomnak és általánosságban a közvetlen részvételnek. Egyfelől a mozgalom közönsége beleilleszkedik egy többnyire egyoldalú kommunikációs sémába, ami a különböző akciókat, mint tüntetéseket jellemzi, jobbra *reszponzív*. A tüntetéseken nem szólalhat fel akárki, sőt még egyes akciókban, mint a házfoglalás, sem vehet részt bárki, ugyanis ezt egyszerre korlátozza az időbeli és térbeli kötöttség az információk, a preferenciák erősségét illető aszimmetria, valamint a kompetenciák egyenlőtlen eloszlása. Hiszen amíg egyesek rétornak születnek, addig mások nem rendelkeznek az ehhez szükséges képességekkel, továbbá amíg egyesek erős késztetést éreznek arra, hogy kilépjenek a nyilvánosság elé, addig mások nem kellőképpen elhívatottak ehhez. Azonban a vezetőnek együtt kell élnie a közönséggel. A várt hatás könnyen elmaradhat, a lelkesedés alább hagyhat, sőt akár visszajára is fordulhat a beszéd, amennyiben az nem találkozik a résztvevők legelemibb igényeivel. Ezért különösen fontossá válnak a vezető személyes képességei (Grint, 2000), amelyek így a kollektív cselekvés egyik zálogává válnak.

Az aszimmetria egy másik aspektusa a weberi és a schumpeteri megközelítésben egyaránt hangsúlyos *politikai monopólium*ból fakad. A döntések egyszerre katalizátorai és gyógyírjai a kollektív cselekvés láncolatát kiváltó problémáknak, krízishelyzeteknek vagy konfliktusoknak. A mozgalmak azok túlnyomó részében egy nem kívánt döntésre reagálnak vagy egy bizonyos döntést hiányolnak. Ebből következően a megoldás kulcsa, és így a valódi politikai cselekvés, a politikus kezében van. Ő az, aki a források szűkössége miatt mérlegel, hogy mely döntések fontosak, melyek kevésbé, amelynek következményeivel számolnia kell, továbbá ő az, aki érdekei szerint emel ki egy ügyet vagy támogat egy mozgalmat. Másfelől olyan hatalmi monopólium birtokosa, amelylyel a kollektív cselekvés sikerességét befolyásoló külső tényezőket, azaz a mozgalmak politikai lehetőségstruktúráját egyedülként képes számottevően megváltoztatni, befolyásolni. A Peter Eisinger által bevezetett és számosképpen konceptualizált fogalom (Meyer–Minkoff, 2004) arra a körülményre utal, miszerint a mozgalmak megjelenése, stratégiai intézményesülésének szintje és domináns szervezeti formája, valamint a mobilizáció jellege függ a politikai környezettől és kontextustól (Rucht, 1996). Ezen a ponton megemlíthető többek között a politikai kultúra (törésvonalak, részvételi hajlandóság, intézmé-

nyekbe vetett bizalom), a pártrendszer és a szakpolitikai döntésekhez való hozzáférés hatása, vagy akár a kormányzat szakpolitikai hatékonyságának és a politikai verseny jellegének a szerepe. Más társadalmi és kulturális tényezőkkel ellentétben mindezekhez nagyobb hozzáférése van a politikai elitnek, ugyanis az egyszerű törvényi úton történő intézményi változtatásokon túl, az elit határozza meg a verseny jellegét, a releváns törésvonalakat és a politikai folyamatok nyitottságát. Azaz mindegyik egy pozitív értelemben vett politikai döntés eredménye. Következésképpen a lehetőségek struktúráját a politikai szereplők nagyobb sikerrel alakíthatják, mint maguk a mozgalmak, amelyek így erősen determináltak.

Mindennél fogva a kollektív cselekvés motorja a politikai vezető és a mozgalmi elit, akik nem az érdekeket aggregálják és artikulálják, de nem is egy ösztársadalmi deliberáció résztvevői, hanem csatlakoznak egy szélesebb politikai versenyhez. Ebben az esetben a mozgalmak a vezérek egyfajta eszközeként jelennek meg, amellyel igyekeznek a politikai környezetüket alakítani (preferenciák, napirend, legitimáció) és a politikai versenybe további erőforrásokat bevonni. Ebből kifolyólag felértékelődnek, sőt mi több, kritikussá válnak a vezetők személyes képességei. Nagyrészt rajtuk múlik, hogy a tömegeből, milisi szóhasználattal élve, „tüntető csoportok” (Mills, 1972: 316.) válnak-e és azok mennyiben lesznek sikeresek, ugyanakkor – ahogy arra tettem már utalásokat – a vezető is függ a követőitől. A kölcsönös függés viszont felértékeli a vezető személyes képességeit és a rendelkezésére álló politikai tőkét.

A VEZETÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Az eddigiekben a mozgalmak és a vezetés inherens kapcsolatát, egymásra utaltságát mutattam be. Az elkövetkezőkben a mozgalmak és a vezetők, pártok motivációira vagyok kíváncsi olyan empirikusan tapasztalható trendek fényében, amelyek kívülről ösztönzik az aktorokat a fentebb tárgyalt viszony kialakítására. Ennek értelmében négy érvet fogalmazok meg, amelyek sorrendben a következők lesznek: *az asszimiláció, a legitimitás, az identitás és a tömegkommunikáció érve.*

Az asszimiláció érve

A michelsi alapokon álló asszimiláció érve szerint a mozgalom politikai térbe való belépése olyan „öntranszformációt” idéz elő, amely során a strukturális tényezők, mint a politikai diskurzusban való részvétel és a médiajelenlét feltételei, a választási rendszer, illetve a parlamenti munka következtében arra kényszerül, hogy felvegye versenytársai szokásait és normáit. A játékszabályok átvételével a mozgalmak átalakulnak ún. *látens mozgalmakká* (Kitchelt, 1993), ún. *pszeudó-mozgalmakká* (Kolinsky–Patterson, 1976: 336.), vagy ún. *mozgalmi*

pártokká (Gunther–Diamond, 2003.), azaz olyan szervezetekké, amelyek annak ellenére, hogy nagymértékben formalizáltak és intézményesedtek, s így mozgalmi kötődéssel nem, vagy alig rendelkeznek, mégis igénylik maguknak a mozgalmi identitást. A jelenséget szépen láttatja a zöld-, újbalsoldali és jobboldali radikális pártok újabb és újabb hulláma. Azonban ez a professzionalizáció a vezetőknek kedvez igazán. Az erősebb politikai ambícióval és képességgel rendelkezők előtérbe kerülnek, míg mások visszavonulnak és akár szembe is fordulhatnak a szervezettel. Látványos példaként hozható a közép- és kelet-európai rendszerváltó mozgalmak. Hiszen egyrészt egy meghatározó részük alapként, vagy legalábbis viszonyítási pontként szolgálnak a pártrendszerekben, másrészt számtalan vezető politikus, mint Lech Wałęsa, Václav Havel, Vladimír Mečiar, Antal József és Orbán Viktor használta ugródeszkeként ezeket a mozgalmakat.

Ezt a kényszeres metamorfózist a fentebb említett lehetőségstruktúra határozza meg. Kétféle intézményesülést különböztetünk meg, attól függően, hogy milyen szerepben képes az adott mozgalom hatékonyan képviselni az érdekeit. A gyenge vagy zárt (két)pártrendszerben, ahol magas az explicit és az implicit belépési küszöb, valamint kevésbé dominánsak, de meghatározóak a pártok, a harmadik párt megjelenése szinte esélytelen, így a mozgalmak inkább „megkövülnek”, azaz érdekcsoporttá válnak. Hirschmani értelemben erősen leszűkülnek a menekülési útvonalak, s így nem marad más választás, mint tiltakozni, azaz betagozódni a pártok hátországába. Azonban egy erős és nyitott (több)pártrendszerben, ahol tradicionálisan alacsonyabb a belépési küszöb és dominánsabbak a pártok, a mozgalmak opportunista módon kihasználják az alkalmat a nagyobb befolyásgyakorlás reményében, s így párttá alakulnak (Tarrow, 1991: 20.; Rucht, 1996; Kitschelt, 1993: 27–28.). Mindez nem azt jelenti, hogy az előbbi esetben a pártok ne dominálnák a mozgalmi szektort. Diarmuid Maguire (1995) rámutatott arra, hogy pártrendszertől függetlenül a pártok előnyösebb helyzetben vannak, például a brit Munkáspárt és a Brit Nukleáris Fegyverleszerelés Kampány közti együttműködés felbomlása után a mozgalom elvesztette támogatottságának nagy részét és marginalizálódott, emellett az olasz békemozgalom csak az Olasz Kommunista Párt (PCI) keretein belül volt képes kifejlődni.

A legitimitás érve

A pártokkal és vezetőkkel kapcsolatban két megvilágító erejű tendenciát emelhetünk ki. Az egyik a kartellezés (Katz–Mair, 2001), amely során elszakadnak a társadalmi gyökereiktől és megszállják az államot, ezzel párhuzamosan a választói kiábrándultság (partisan dealignment) növekedése, és a párttagság csökkenése figyelhető meg. (Dalton–Kuechler, 1990; Dalton–Wattenberg, 2000). A másik trend a politikai vezetők informális kiemelkedése pártjukból és a kor-

mányból, amellyel csökkentik a parlament politikai súlyát (Poguntke–Webb, 2005; Webb et al., 2012).

A kartelesedés egyik döntő aspektusa az állam megszállása és a párt szervezetében beindított központosítás. Ez egyfelől elhomályosítja a párttagok és a nem tagok közötti különbséget, amely elkerülhetetlenül a párttagság csökkenését vonja maga után. Másfelől mindezzel a párt eltávolodik, függetlenedik a civil társadalomtól, tovább növelve ezzel a választói kiábrándultságot és a politikai apátiát. Ezzel párhuzamosan a prezidencializáció kiemeli a politikai vezetőket a pártokból és a kormányból, gyengítve ezzel a törvényhozást. Mindezzel olyan „légüres” térbe terelődik a politika, amelyben a pártok és a vezetők elszakadnak a legitimitásuk alapjaitól. A jelenség másik következménye a fentebb említett mozgalmi pártok megjelenése és előretörése. A párttípusok kölcsönhatásba lépnek egymással, felveszik egymás szokásait, hasonulnak egymáshoz, amelyet az egyik oldalon az asszimiláció érvével fogtunk meg, azt a másikon így a legitimitás érvével tehetjük (Dalton–Kuechler, 1990; Katz–Mair, 2001).

A legitimitációs válságot orvosolni kívánó politikusok, a mozgalmi pártoktól átvéve az új harcmodort, ún. *spin-off* stratégiába, „mozgalmi vállalkozásba” kezdenek. Ennek értelmében a vezetők „kénytelenek” populista módon „visszaszanyúlni” a társadalomba és ott új kapaszkodót keresni, egy társadalmi hídfőt kialakítani és ott megkapaszkodni. Mozgalmat szerveznek, vagy egy meglévő mozgalom élére állnak, kiküszöbölve, megkerülve, még jobban háttérbe szorítva a közutálatnak örvendő pártokat. Ilyesfajta önlegitimálási stratégiának lehetünk szemtanúi a totalitárius rendszerekben, ahol a politikai elit különböző tömegeseményekkel – mint a nürnbergi nagygyűlések és a május elsejei felvonulások – alapozzák meg a politikai rend létjogosultságát. Ehhez hasonló funkciót látnak el a kormánypártot támogató mozgalmi aktivitások (Békemenet). Továbbá rávilágít a tüntetés–ellentüntetés alkalmával felmerülő „számháború”⁵ szerepére. A Martin Kolinsky és William E. Patterson szerzőpáros (1976: 336.) a *kvázi-mozgalom* fogalmával illeti ezeket a csoportokat, amelyek jellemzően intézményeken és szervezeteken belül kénytelennek létrejönni, ennek és az erős lojalitás következtében valódi mozgalmi identitásuk nem fejlődhet ki. Roberta Ash Garner és Mayer N. Zald (1987: 312.) az Olasz Kommunista Párt (PCI) és a Francia Kommunista Párt (PCF) példáján keresztül rávilágít arra, hogy a kvázi-mozgalmak alakítása az erősen centralizált, intézménnyel és erős pártfegyelemmel rendelkező pártokra jellemző. Ezt a szimbolikus erőt (Pappas, 2008) kívánják kihasználni a polgári köröket, a Demokratikus Charta-t, vagy a Tea Party-t életre hívó vezetők és a politikai elit is.

Az identitás érve

A közös identitás a vezetők és követők illeszkedését teszi lehetővé, megalapozva ezzel a kollektív cselekvést és magát a vezetést is (Boda, 2013; Grint, 2000).

Ha a kollektív cselekvés motorjának tekintettük a vezetőt, akkor az üzemanyag csak is az identitás lehet, ahogy Keith Grint is fogalmaz: „a képzeletbeli közösségek jelentősen erősebbek a valódi közösségeknél” (Grint, 2000: 6.). Hiszen egyfelől pszichológiai igényeket, másfelől a részvétel költségeit csökkenti. A résztvevő egyének számára az alapvető pszichológiai szükségleteket is kielégíti. A közösséghez való tartozás élménye az azonosság és különbözőség tudatának egyfajta egyvelegeként értelmezhető. Ebből a szempontból a részvétel, mint a preferenciák nyilvánosság előtt való vállalása, tartós önmeggyőzősként értelmezhető, hiszen a biztonságos környezet és azonosság érzése pozitív visszacsatolásként hat az egyén számára. Így a mozgósítás, a mobilizálás és a részvétel realizálása, ciklikussága olyan öngerjesztő folyamat, amely az identitás és a preferenciák stabilitására és erősödésére is hatással van, mindamelllett hogy a meddő kísérletekbe fulladt akciók le is törhetik a mozgalmakat, vagy akár erősíthetik a konfliktusokat. Azonban a közös cselekvés nemcsak növeli a szubjektív biztonságérzetet, hanem a felkínált sikerből, győzelemből és magából a mozgósított erőből való részesedéssel is kecsegtet. Ez az élmény, relatív haszon a kiélezett konfliktusokban növekszik, hiszen a politikai tét megnő, és az elérni kívánt változások élesen eltérnek, ezért azok nem mindenkit érintenek előnyösen.

Továbbá az aktivisták számára a kollektív identitás a célok és az élettapasztalatok forrását is jelenti (Castells, 2006). Ezek tájékozási pontokként és értelmezési sémákként csökkentik a részvétel költségeit. Ehhez hasonló jelentéset fest le Downs (1957) is az információhiány csökkentésére kialakított úgynevezett ideológiai önbesorolás stratégiájában, amely során előzetes értékítéletekkel az egyének kitölthetik a tudásuk „sötét foltjait”, s így megspórolhatják az információgyűjtést egy bizonyos fokig. Ebben az értelemben az identitás is egyfajta preferenciarendezési minta. A preferenciák erőssége, amelyet Hirschman a családottság intenzitására fogott meg, meghatározza a politikai cselekvést, azaz minél erősebbek a preferenciák, annál valószínűbb maga a részvétel (Berelson, 1952: 317.; Sartori, 1999: 68.). Így a mozgalmak az identitás erősítésében érdekeltek, amellyel lecsökkentik az identitáshoz kapcsolódó preferencia-eloszlások variációinak a számát.

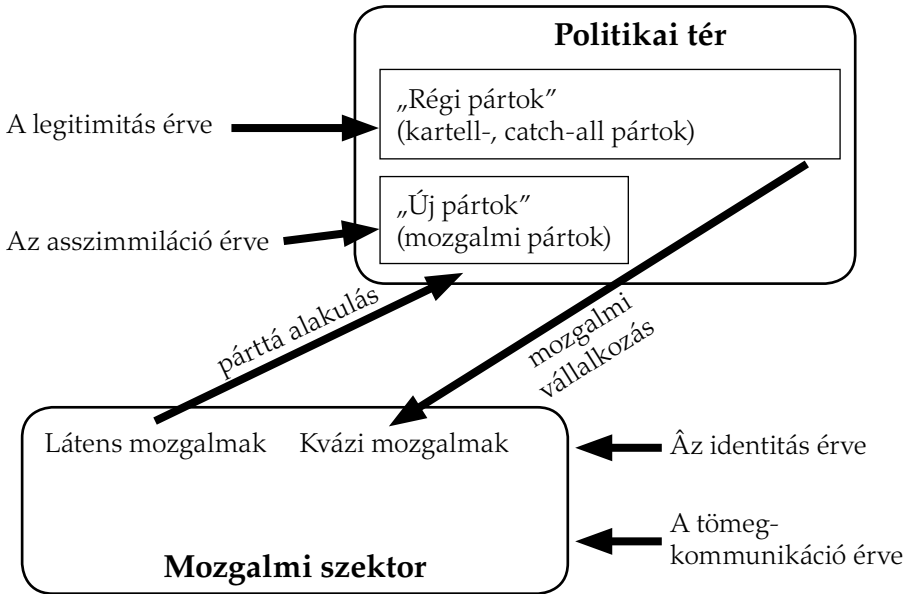
Kiélezett konfliktusban a kollektív identitások szerepe megnő. A védelem és a kollektíven létrehozott politikai erő értékesebbé válnak az egyének számára. A fentebb tárgyalt tendenciák arra engednek következtetni, hogy a bevett politikai identitáshordozó intézmények, mint a pártok, elveszthetik identitásképző erejüket. Castel identitás tipológiájában (2006: 30–35.) ezeket legitimáló identitásoknak nevezi, míg a mozgalmak elsősorban a rezisztens és projekt identitáshoz kapcsolódnak. Az előbbi típus tulajdonképpen a közhatalom gyakorlásának az egyik alapja. A rezisztens identitást leértékelt vagy megbélyegzett csoportok alakítják ki és a túlélésük és ellenállásuk zálogát jelent. Míg a projekt identitás voltaképpen új identitás életre hívását, egy új ön-

meghatározást jelent. Kérdés tehát, hogy milyen reakciót vált ki, ha egy-egy domináns társadalmi és politikai szervezet elveszti legitimáló hatását, identitásképző státuszát. Erős a gyanú, hogy ebben az esetben, mint ami a képviselői intézmények és pártok térvesztéséből feltételezhető, beindul az identitások egyfajta versenye az új betöltéséért. A harc kiélezi a konfliktusokat, elvégre eltűnnek azok a mindenki által hozzáférhető tájékozási pontok, amelyek ezeket az ellentéteket feloldották, a súrlódásokat mederben tartották. Ezzel megnövekszik az igény, hogy a mozgalmak jól megkülönböztető identitást építsenek fel.

Szociológiai és politikatudományi szempontból az identitás minden esetben konstruált (Castells, 2006.). A vezetőknek az identitás létrehozásában, stabilizálásában, erősítésében kritikus szerepük van, hiszen a vezetés egyik fontos forrását jelentik (Boda, 2013; Grint, 2000). Ahogy erre Boda Zsolt is felhívja a figyelmet (2013: 54–65.), ez a funkció James MacGregor Burns (1978) transzformatív vezetőjéhez köthető, aki a tranzakciós vezetés pragmatikus megközelítésével ellentétben a belső motivációkat erősíti: megosztja vízióját, közös célokat határoz meg, amellyel értelmet ad a cselekvésnek, sőt a cselekvést élményszerűvé is teszi. Ennek egyfajta változata a morális vezetés, amely kiterjeszti az identitást kvázi univerzális értékekhez való kapcsolásával. A nemzet, a nép, a haza, a szabadság, igazságosság, egyenlőség szellemének megidézése hatékony ösztönzőként hathat az aktivisták számára, hiszen ezzel nem más történik, mint a politikai cselekvés tétjének megemlése. A vezető egyszerűen nem kíván mást tenni, mint az identitás erősítésével kiszámíthatóvá teszi a követők viselkedését, sőt könnyebbé, olcsóbbá teszi az engedelmesség elérését. Így stabilizálja közvetlen környezetét, determinálja a vezetőként kiváltott válaszreakciók skáláját.

Érdemes kitérni a „mi és ők” megkülönböztetés egyik implikációjára. Az identitásépítő vezető gyakran hivatkozik erre a dichotómiára, amely óhatatlanul a populizmus felé tereli. Azonban a párt- és elitellenességgel átítatott utcai politizálás és a populizmus amúgy is erősen egymásba fonódott jelenségek (Ilonszki–Lengyel, 2009: 9.; Szabó 2007a: 1246–1247.; 2007b: 176–178.; Körösi et al., 2007: 328.). Függetlenül attól, hogy milyen ideológiai köntösbe bújtatjuk, a populizmus – illetve annak logikai gyökere – jelen van minden mozgalomban. Hiszen a populizmus magja a markáns identitás. Ennek lényege abban áll, hogy megkülönböztetjük saját magunkat és a politikai és gazdasági elitet annak alapján, hogy mi – a nép, a nemzet, a munkások, a környezetvédők, anti-globalista értelmiségiek, egyetemi hallgatók – kompetensebbek vagyunk, mint azok, akik a hatalmat gyakorolják, s ezért nekünk kellene kormányoznunk. Nem számít tehát milyen alapon – speciális tudás (értelmiségiek, környezetvédők) vagy tapasztalat (gazdák, munkások) okán, tartjuk magunkat kompetensebbeknek.

A szereplők motívációi

A tömegkommunikáció érve

A média és a politikai mozgalmak kölcsönösen függnek egymástól (Vliegenhart–Walgrave, 2012.). A média által strukturált politikában nem csak a pozícióért folyik a verseny, hanem a médiafelületért is, hisz amit nem közvetítenek, illetve akit nem mutatnak a csatornák, az politikai értelemben nem létezik (Mazzoleni, 2002: 91.). Nem intézményesült szereplőként a mozgalom aszimmetrikus viszonyban van a médiával. Így minden esetben meg kell küzdeniük a figyelemért, amelyet akcióikkal igyekeznek elérni. Viszonylag könnyen belátható, hogy a mozgalmak számára a médiában való megjelenés létfeltétel, hiszen csak így képesek potenciális támogatóikat elérni, és üzeneteiket hozzájuk eljuttatni. Ezért a mozgalmak, amennyiben nem sikerül a mainstream média felületeire betörniük (már ha egyáltalán ez az igény megvan), akkor saját médiumokat hoznak létre, amelyet a világhálón könnyen és olcsón el is tudnak érni.

A mediatisált politikai környezetben tapasztalt trendek – mint a tabloidizáció, a perszonalizáció, a vezéresedés és a popularizáció (Kiss, 2003) – azt sugallják, hogy nagyobb igény mutatkozik a nem bevett politikai eseményekre. A tömeg-médiának szüksége van tehát a mozgalmakra, amelyek akcióikkal híreket gyártanak. Nem nehéz belátni az egyszerű parlamenti munkával aligha lehet bekerülni a csökkenő számú politikai hírek közé, ezért minden valamit magára adó politikai erő kapva kap az alkalmon, hogy túllépjen a bevett politikai

gyakorlatokon és botrányt kreáljon. Egy-egy mobilizációval ügyekre irányíthatja a figyelmet, vagy felvethet alternatívákat bizonyos döntési helyzetekben. Tehát minden kevésbé szokványos eszközt, mint például a különböző mozgalmi akciókat, bevetnek a politikai szereplők a napirend-formálás érdekében. Jól példázza mindezt a különböző parlamenti performanszok elterjedése, mint például a narancsosztás, táblák és molinók, újságok felmutatása, cetlik dobálása, mozgalmi jelvények viselése (gárdista mellény esete), vagy akár a fizikális agresszió alkalmazása (tömegverekedések az ukrán vagy a dél-koreai parlamentben).

A KONCEPCIÓ KORLÁTAI ÉS TANULSÁGA

A vezérdemokrácia mozgalom-koncepciója az eddig tárgyalt megközelítésekhez képest reálisabb képet látszik adni a kollektív cselekvés e formájának politikai folyamatokban betöltött szerepéről. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének meg saját korlátai. Ugyanis egyaránt akadályokba ütközhetünk mind az elmélet mind az empiria szintjén.

Az elmélet normatív alapját adó minimális demokrácia-definíció lényege szerint a politikai verseny nem torkollhat vérontásba, ugyanis a konfliktus egyetlen rendezési módja a választás, amellyel a rossz vezetőket megbüntethetik, a jókat megjutalmazhatják a választópolgárok. Ennek értelmében a mozgalmi aktivizmus nem vezethet erőszakhoz, hiszen ebben az esetben túllép a demokrácia minimális keretein. Így az erőszakos demokratikus átmenet Romániában, az 1999-es globalizációellenes „seattle-i csata”, a 2006-os Forró ős, a 2011-es arab tavasz, vagy a 2013-as törökországi események sem tartózkodhatnak ebbe a kategóriába. Mindez viszont nem egyszerűen a vezérdemokrácia mozgalom-koncepciójának a kritikája, hiszen rávilágít arra a körülményre, hogy a mozgalmak nem köthetők kizárólagosan a demokráciához, hanem sokkal inkább a politikumhoz. Így a normatív alapot tágan véve, a mozgalmakat képesek vagyunk olyan körülmények között is értelmezni, mint a polgárháborúk, forradalmak és puccsok, vagy épp a nyílt vagy rejtett erőszakot alkalmazó diktatórikus, fél-autoriter rendszerek.

Tapasztalati szinten is meginoghat a koncepció, amennyiben olyan mozgalmakkal kerül szembe, amelyekben a vezetők nem észlelhetőek. A láthatatlan vezetés problémája elsősorban olyan mozgalmak esetében merül fel, amelyek ideológiájuk alapján nyíltan elvetik a vezetést, ilyenek a különböző alternatív (antinukleáris, globalizációellenes), újbaloldali és zöld mozgalmak. A kutató dolga még nehezebb abban az esetben, ha a mozgalom még nem érte el a nyilvánosság azon szintjét, ahol már körvonalazódnak a fontosabb szervezeti jellemzői, mint a döntéshozatal, a külső kommunikáció és a mozgalmi elit. Kérdéses tehát, hogy a vezetés pszichológiai és funkcionális szükségességét alapul véve számításba vehetünk-e olyat tényezőt, amit adott esetben

nem látunk, vagy csak sejtjük létezését. Dieter Rucht (2012) hangsúlyozza, hogy a minimális vezetés elkerülhetetlen, még akkor is, ha a csoport ideológiájából fakadóan nincs kifejezett vagy látható, releváns vezető. Ennek két esetét emeli ki a szerző, vagy kialakul egy informális vezetés, mint Marcos a Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg élén, vagy kínosan ügyel a szervezet arra, hogy elkerüljék a vezetést, de ebben az esetben is kialakul egy mag, egy mozgalmi elit, ami végeredményében betölti a vezetés funkcióit. Colin Barker (et al., 2001b: 1–4.) szerint döntő problémát jelent az *aktivista mozgalom-kutatásban* – ahol aktivisták írnak aktivistáknak a mozgalmakról – az uralkodó vezetésellenes előfeltevés, amelyből fakadóan fel sem merülhet a vezetés problematikája. Így ha elutasítjuk a vezetés létezését, arra hivatkozva, hogy láthatatlan vagy éppen irreleváns, akkor elvetjük annak az esélyét is, hogy felismerjük a vezetőket, a vezetést.

KONKLÚZIÓ

Láthattuk, hogy a demokráciaelméletekhez társított közvetlen demokratikus formákból milyen mozgalom-konceptciók állíthatók fel és azok milyen ellentmondásokba keverednek. A megközelítések eltérő előfeltevéseik és logikájuk okán máshová helyezik a kollektív cselekvések hangsúlyát. Míg a deliberatív és a neoklasszikus demokráciafelfogásban a mód – azaz a tanácskozás és a független érdekek aggregációja – következményei a kívánt, elvárt eredményekben összegeződnek, így valójában nem a kívánt eredmény a célja a politikának, hanem a módszer, amelyből azok következnek. Ezzel szemben a vezérdemokráciában a cél határozza meg az eszközöket, mint esetünkben a mozgalmakat. A cél, érvelésem szerint, mindig politikai: a hatalom megszerzése, politikai erő létrehozása és alkalmazása, preferenciák és politikai (politics, policy) folyamatok befolyásolása.

Végigtekintve a koncepciókat, az elvi és tapasztalati ellentmondásokat arra a következtetésre juthatunk, hogy a vezérdemokrácia áll a legközelebb a mozgalmak megértéséhez, amely elsősorban abból fakad, hogy minimális normatív előírásaival nagyobb teret enged az eszközöket illetően. Kiinduló állításom szerint a *mozgalmak* a gyakorlatban vertikális és top-down jellegűek és jellegzetesen a politikai vezetők eszköztárát gazdagítják. Ez a mester és az eszköz viszony, ahogy az elemzés különböző dimenzióiban végig tapasztalható volt, kölcsönös függésen alapul. Ahogy a zenész függ a hangszerétől, úgy függ a vezető is a mozgalmától. Viszont az, hogy a hangszer milyen hangokat és dallamot ad ki, csak a zenész képességein, kreativitásán, tudásán múlik. Így a vezető sem vezető követők nélkül, de az eszköz is diszfunkcionálissá válik, amennyiben nem él vele az alkotni vágyó politikai akarat és kreativitás. A mozgalom ebben az értelemben a potenciális követők (újra)konstruálásának az

eredménye, amely a tárgyalt trendekből fakadó előnyeivel ugyancsak kívánatos az egyszerű mozgalmároknak is.

A tanulmány elsődlegesen reflektálni kívánt a mozgalmakutatásban egyre nagyobb érdeklődést élvező demokrácia és a mozgalmak közötti viszony (della Porta, 2005; 2009; 2013; della Porta–Diani, 2006: 239–245; della Porta–Rucht, 2013) és a vezetés szerepének (Aminzade, 2001; Barker et al., 2001; Goldstone, 2001; Morris–Staggenborg, 2004; Pappas, 2008; Rucht, 2012) a kérdésére, valamint a mozgalmakhoz társított normatív torzításokra. Mindemellett látenszen megfogalmazódott kutatás közben az az igény, hogy a vezetéskutatás számára új horizontot alakítsak ki. A politikai vezetés- és mozgalmakutatás házasítása komoly potenciált jelent, hiszen a szociológiai mozgalmakutatás stabil eszköztárával és óvatosan kezelt fogalmaival és a demokráciaelméletről táplálkozó vezetéselmélet intuitív realizmusa kölcsönösen kiegészítik egymást. Nem nehéz belátni, hogy a vezetés nem egyszerűen a vezetőről szól, hanem egy összetett társadalmi és politikai folyamat. A követők, valamint a tágabban értelmezett környezet és a kontextus értelmezése nélkül elképzelhetetlen, hogy a realitások talaját érintve megfogjuk a vezetést. Hiszen a vezetés nem egyszerűen a vezető attribútuma, hanem sokkal inkább a vezető és környezete – a mozgalom, mint szervezet, kollektív cselekvés, a politikai verseny – közötti relációs viszony, folyamatos kölcsönhatások összessége (Blondel, 1987; Burns, 1978; Grint, 2000). Mindennél fogva az elméleti munkám egy sor nemzetközileg is releváns empirikus kutatásnak nyithat utat.

A direkt demokrácia formái és a politikai mozgalmak szerepe

	Közvetlen demokrácia	Referendum-demokrácia	Tüntető demokrácia
Elméleti keret	Deliberatív demokrácia	Neoklasszikus demokrácia	Vezérdemokrácia
A modell input oldala	Racionális egyének, közösségek	Önérdék követő egyének, független szervezetek	Irracionális, inkompetens egyének tömege, „ <i>tüntető csoportok</i> ” (Mills), politikai vezérek
A kollektív cselekvés iránya	Horizontális és bottom-up	Vertikális és bottom-up	Vertikális és top-down
A cselekvés hangsúlya	Procedúraorientált	Procedúraorientált	Célorientált
A cselekvés kiterjedése és mélysége	Széles, átfogó	Szűk (ügyspecifikus), részben átfogó	Szűk (ügyspecifikus), sekély

	Közvetlen demokrácia	Referendum- demokrácia	Tüntető demokrácia
A cselekvés természete	Valódi aktív részvételen és közvetlen interakciókon, interperszonális kapcsolatokon alapuló önkormányzás	Egyes ügyekben történő közvetlen döntésen (szavazáson) keresztül megvalósuló önkormányzás, amelyet civil kampányok és lobbitevékenység keretez	Olyan közvetlen – aktivista – részvételen alapuló kollektív cselekvés, amelyet egy valódi politikai szereplő kezdeményez és használ ki
A mozgalom szerepe	Önálló cselekvő és fórum egyben, a reprezentatív intézmények riválisa	Részben önálló, a reprezentatív intézmények szükséges kiegészítője	Nem önálló, eszköz az erődemonstrációra a vezetők kezében, a reprezentatív intézmények riválisa
A pártok- mozgalom viszonyrendszer jellege	Szimmetrikus, egyenlő	Aszimmetrikus, mozgalom domináns	Aszimmetrikus, párt- (vezér)domináns

JEGYZETEK

- ¹ Ehhez a közvetlen demokrácia minimális definíciója szükséges. E szerint minden olyan alrendszer része a közvetlen demokráciának, amelynek keretében az állampolgárok közvetítés nélkül vehetnek részt a politikai folyamatokban, legyen az policy (referendum, sztrájk), politics természetűek (demonstráció) vagy azok keveréke (településgyűlés), függetlenül az esemény és részvétel eredményességétől vagy hatásától, a részvétel minőségétől és természetétől, valamint az esemény kezdeményezőjétől.
- ² Ezt a destruktív folyamatot jelöli a Sidney Tarrow, Charles Tilly és Doug McAdam nevéhez köthető „hadakozó vagy vitázó politika” (contentious politics) fogalma, amely a kollektív akcióikban rejlő kényszeralkalmazásra utal (Tilly–Tarrow, 2007: 4–11.)
- ³ Váil Ghoneim története tökéletesen szemlélteti ezt a jelenséget. Ghoneim a Google munkatársaként, szabadidejében a Facebookon mobilizálta az egyiptomi társadalmat, amely egy forradalomban öltött testet. Ennek fényében az internet nem a deliberáció egyik eszköze, hanem „egyoldalú” információforrásként a mobilizáció katalizátora.
- ⁴ Ilyen dilemma merül fel az „astrotrurf”-nek (műfűnek) – a grassroottal ellentétesen felülről irányítottnak és finanszírozottnak – titulált amerikai egyesült államokbeli Tea Party esetében az erős Republikánus kötődésből fakadóan, az antikonzumerista, környezetvédő Adbusters médiaalapítvány anyagi támogatása miatt az Occupy Wall Street mozgalom, illetve az európai hibrid rezsimekben alakult ellenzéki mozgalmak (a szlovákiai OK’98-kampány, a szerb Otpor,

a grúz Kmara, a horvát Glas 99, a szerb Izlaz és ukrainai Pora) esetében a nyugati alapítványok okán.

- ⁵ hvg.hu: Orbán győzött a számháborúban, de a csapból Bajnai folyik. 2012. október 23.; Forrás: http://hvg.hu/itthon/20121023_Orban_Bekemenet_Bajnai_szovetseg (Letöltés: 2013. 02. 24.); Kardos Levente: Számháború a tüntetőkért. Vlagyimir Putyin ellen és mellett is rendeztek megmozdulást Moszkvában. Népszabadság, 2012. február 6. Forrás: http://nol.hu/kulfold/20120206-szamhaboru_a_tuntetokert (Letöltés: 2013. 02. 24.)

IRODALOM

- Aminzade, Ronald R.–Goldstone, Jack A.–Perry, Elizabeth J. (2001): Leadership Dynamics and the Dynamics of Contention. In: Aminzade, Ronald R.–Goldstone, Jack A.–McAdam, Doug–Perry, Elizabeth J.–Sewell, William H.–Tarrow, Sidney–Tilly, Charles (eds.): *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Barker, Colin–Johnson, Alan–Lavalette, Michael (eds.) (2001): *Leadership in Social Movements*. Manchester–New York, Manchester University Press.
- Berelson, Bernard (1952): Democratic Theory and Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 16, no. 3., (Autumn). 313–330.
- Berelson, Bernard–Lazarsfeld, Paul F.–McPhee, William N. (1954): *Voting: a Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago, University of Chicago Press.
- Blondel, Jean, (1987): *Political Leadership*. London, Sage.
- Boda Zsolt (2013): *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum.
- Burns, James MacGregor (1978): *Leadership*. Harper and Row, New York.
- Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma (Az információ kora. 2. köt.)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Dahl, Robert A. (1956): *A Preface to Democratic Theory*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Dahl, Robert A. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris.
- Dalton, Russell J.–Kuechler, Manfred (eds.) (1990): *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*. Cambridge, Polity Press.
- Dalton, Russell J.–Wattenberg, Martin P. (eds.) (2000): *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, Oxford University Press.
- della Porta, Donatella (2005): Making the Polis: Social Forums and Democracy in the Global Justice Movement. *Mobilization*, Vol. 10., no. 2. 73–94.
- della Porta, Donatella (2009): Democracy in Movement: Some Conclusions. In: della Porta, Donatella (szerk.): *Democracy in Social Movements*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 262–274.
- della Porta, Donatella (2013): *Can democracy be saved?: participation, deliberation and social movements*. Cambridge, Polity Press.

- della Porta, Donatella–Diani, Mario (2006): *Social movements: an introduction*. Malden, Blackwell Publishing.
- della Porta, Donatella–Rucht, Dieter (2013): *Meeting democracy: power and deliberation in global justice movements*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper & Row.
- Elster, Jon (1997): The Market and the Forum. Three Varieties of Political Theory. In: Bohman, James–Rehg, William (eds.): *Deliberative Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press. 3–34. Korábban megjelent: In: J. Elster–A. Hylland (eds.): *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge, Cambridge University Press. 103–132.
- Elster, Jon (1998): Introduction. In: Elster, Jon (szerk.): *Deliberative Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–19.
- Femia, Joe (2009): Elites vs. the Popular Will: a False Dichotomy. In: Femia, J.–Körösényi, A. – Slomp, G. (eds.): *Political Leadership in Liberal and Democratic Theory*. Exeter, Imprint Academic. 67–78.
- Flacks, Richard (1994): The Party’s Over – So What Is to be Done? In: Larana, Enrique–Johnston, Hank–Gusfield, Joseph R. (eds.): *New Social Movements: from Ideology to Identity*. Philadelphia, Temple University Press. 330–351.
- Garner, Roberta Ash–Zald, Mayer N. (1987): The Political Economy of Social Movement Sectors. In: Mayer N. Zald–John D. McCarthy (szerk.): *Social movements in an organizational society: collected essays*. New Brunswick, Transaction Publishers. 293–318.
- Goldstone, Jack A. (2001): Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Science*, Vol. 4. 139–187.
- Goldstone, Jack A. (eds.) (2003): *States, Parties, and Social Movements*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gunther, Richard–Diamond, Larry (2003): Species of Political Parties. A New Typology. *Party Politics*, Vol. 9., no. 2. 167–199.
- Gutmann, Amy–Thompson, Dennis (1996): *Democracy and disagreement*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O. (1985): *Shifting involvements: private interest and public action*. Oxford, Blackwell.
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György (2009): Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évfolyam, 1. szám. 7–25.
- Jenkins, J. Craig–Klandermans, Bert (eds.) (1995): *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*. London, University College London.
- Katz, Richard S.–Mair, Peter (2001): A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*, X. évfolyam, 3. szám. 131–156.
- Kiss Balázs (2003): Kampány és tabloidizáció. A perszonalizáció jelensége. In: Sárközy Erika–Schleicher Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–40.
- Kitschelt, Herbert (1993): Social Movements, Political Parties, and Democratic Theory. *Annals of*

- the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528, Citizens, Protest, and Democracy, 1993/Jul. 13–29.
- Kriesi, Hanspeter–Koopmans, Ruud–Duyvendak, Jan W.–Guigni, Marco G. (eds.) (1995): *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Kolinsky, Martin–Paterson, William E. (eds.) (1976): *Social and Political Movements in Western Europe*. London, Croom Helm.
- Koopmans, Ruud (1995): *Democracy from Below: New Social Movements and the Political System in West Germany*. Boulder, Westview Press.
- Kornhauser, William: *The Politics of Mass Society*. Glencoe, Free Press.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Körösényi András (2007): Politikai vezetés: a klasszikus demokrácia és a paternalizmus között. Racionalizmus és szkepticizmus a demokráciaelméletben. *Századvég*, 3. szám. 3–35.
- Körösényi András (2008): A felhatalmazáselmélet védelmében. Válasz Meszerics Tamás kritikájára. *Politikatudományi Szemle*, XVII. évfolyam, 4. szám. 161–172.
- Körösényi András (2009a): Lehangoló tudomány, vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évfolyam, 3. szám. 33–56.
- Körösényi András (2009b): Escher lépcsőin. Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Századvég*, 4. szám. 3–25.
- Körösényi András (2009c): A népszavazások és a képviselői demokrácia viszonya. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA–Századvég, 37–62.
- Körösényi András (2012): A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. Magyar politika, 1990–2010. In: Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK PTI–Új Mandátum Könyvkiadó. 284–309.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2007): *A magyar politikai rendszer*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Krasztev, Ivan (2013): Legközelebb hol? Vagy legközelebb micsoda? In.: Krasztev Péter–Jon Van Til (szerk.) (2013): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág Kiadó. 160–175.
- Krasztev Péter–Jon Van Til (szerk.) (2013): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Le Bon, Gustave (1913): *A tömegek lélektana*. Budapest, Franklin Társulat.
- Maguire, Diarmuid (1995): Opposition Movements and Opposition Parties. In: Jenkins, J Craig–Klandermans, Bert (eds.): *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*. London. University College London. 199–228.
- Mazzoleni, Gianpietro (2002): *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó
- Medearis, John (2005): Social Movements and Deliberative Democratic Theory. *British Journal of Political Science*, Vol. 35, no. 1. 53–75.
- Meyer, David S.–Minkoff, Debra C. (2004): Conceptualizing Political Opportunity. *Social Forces*, Vol. 82, no. 4. 1457–1492.
- Michels, Robert (1959): *Political Parties: a Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York, Dover Publications.

- Mikecz Dániel (2012): Új pártok, változó mozgalmak. In: Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK PTI–Új Mandátum Könyvkiadó. 65–82.
- Mills, C. Wright (1962): *Az uralkodó elit*. Budapest, Gondolat.
- Morris, Aldon D.–Staggenborg, Suzanne (2004): Leadership in Social Movements. In: Snow, David A.–Soule, Sarah A.–Kriesi, Hanspeter (ed.): *The Blackwell Companion To Social Movements*. Malden–Oxford, Blackwell Publishing. 171–196.
- Offe, Claus (1985): New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, Vol. 52., no. 4. 817–868.
- Pakulski, Jan–Körösényi András (2012): *Toward Leader Democracy*. London–New York, Anthem Press.
- Pappas, S. Takis (2008): Political Leadership and the Emergence of Radical Mass Movements in Democracy. *Comparative Political Studies*, Vol. 41., no. 9. (August). 1117–1140.
- Poguntke, Thomas–Webb, Paul (2005): The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analyses. In: uők (eds.): *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford University Press, Oxford. 1–25.
- Pichardo, Nelson A. (1997): New Social Movements: A Critical Review. *Annual Review of Sociology*, Vol. 23., 411–430.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist Conception of Democracy: a Defence. In: Ian Shapiro–Casiano Hacker–Cordón (eds.): *Democracy's Value*. Cambridge, Cambridge University Press. 23–55.
- Rawls, John (1993): *Political liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Rawls, John (1999): *The Law of Peoples: with, The Idea of Public Reason Revisited*. Cambridge, Harvard University Press.
- Rochira, Alessia–Mannarini, Terri (2011): Deliberation and Protest: A Closer Look at Social Fora dynamics. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 1., no. 8.
- Rucht, Dieter (1996): The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-movement and Cross-national Comparison. In: McAdam, Doug–McCarthy, John D.–Zald, Mayer M. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge, Cambridge University Press. 185–204.
- Rucht, Dieter (2012): Leadership in Social and Political Movements: A Comparative Exploration. In: Helms, Ludger (eds.): *Comparative Political Leadership*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 99–118.
- Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Schmitt, Carl (2002): A partizán elmélete. Közbevetett megjegyzés a politikum fogalmához. In: uő: *A politikai fogalma. válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 103–173.
- Schmitter, Phillippe C. (2013): *Real Existing Democracy without Parties?* CEU, Department of Political Science, Lecture Paper, Forrás: <http://www.ceu.hu/node/34479> (Letöltés: 2013. 02. 27.)
- Schumpeter, A. Joseph (1987): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Unwin.
- Szabó Máté (2001): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás – történeti-összehasonlító perspektívában*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

- Szabó Máté (2007a): A „forró ősz” 2006-ban Budapesten – értelmezési kísérlet politológiai-politikai szociológiai szempontból. In: Sándor Péter–Vass László–Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2005-ről*. Budapest. DKMKA. 1241–1262.
- Szabó Máté (2007b): *A tiltakozás kultúrája Magyarországon*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Tilly, Charles–Tarrow, Sidney (2007): *Contentious politics*. Boulder, Paradigm Publishers.
- Vliegenthart, Rens–Walgrave, Stefann (2012): The Interdependency of Mass Media and Social Movements. In: Semetko, Holli–Scammel, Margaret (szerk.): *The Sage Handbook of Political Communication*. London: Sage Publications. 387–398.
- Webb, Paul–Poguntke, Thomas–Kolodny, Robin (2012): The Presidentialization of Party Leadership? Evaluating Party Leadership and Party Government in the Democratic World. In: Helms, Ludger (eds.): *Comparative Political Leadership*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 77–98.
- Young, Iris Marion (2001): Activist Challenges to Deliberative Democracy. *Political Theory*, Vol. 29, no. 5. 670–690.